

La esperanta literaturo tra la lupeo de kelkaj lingvoterrorioj kaj literaturkonceptoj

Vilmos Benczik

Enhavo:

1. Konkiza terminologia enkonduko
2. La paradigmo natureco ↔ artefariteco
3. La paradigmo parolo ↔ skribo
4. Ni revuu lingvoterroriojn
5. Ni revuu literaturkonceptojn
6. Konkludoj
Referencita literaturo

Resumo. La tradiciaj lingvoterrorioj kaj literaturkonceptoj baziĝas sur la organika unueco de signifanto (t.e. sonkorpuso de vorto) kaj signifato (tiu objekto, koncepto k.t.p., en kies loko staras la koncerna vorto kiel signo) — temas pri terminoj de de Saussure: *signifiant* kaj *signifié*. En tiu organika unueco signifanto elvokas la signifaton, dum ĝi mem paliĝas, kvazaŭ malaperas, kaj en la proscenio staras nurnure la signifato. Esperanta literatura verko laŭ tiu koncepto — dum longa tempo reganta en la literaturscienco — ne povas esti plenalora, ĉar la rilato inter signifanto kaj signifato en Esperanto estas malpli fiksa kaj intima, ol en la etnaj lingvoj; sekve esperanta signifanto ne kapablas elvoki tiel firman kaj potencon signifaton, kiu likvidus ĝin (la signifanton), kaj mem starus sola antaŭ la okuloj de la leganto.

Sed la novaj lingvoterrorioj kaj la post-strukturismaj literaturkonceptoj pridubas tiun organikecon kaj intimecon en la rilato inter signifanto kaj signifato (kiel ankaŭ la ĉefrolon de la signifato) ankaŭ koncerne la etnajn lingvojn; fariĝis ĝenerala la koncepto, laŭ kiu per la vortoj de la homa lingvo ne eblas konfide referenci al la realo. Laŭ tiuj tezoj en la semiotika procezo, funkcia ĉe la kreado kaj legado de literatura teksto, la ĉefrolon transprenas signifanto, kies firma ligiteco al difinita signifato estas tre dubinda. Literatura verko laŭ tiu koncepto estas antaŭ ĉio teksto, konsistanta el signifantoj, kiuj signifantoj interrilatas multe pli kun la signifantoj de aliaj tekstoj ('interteksteo'), ol kun iuj dubindaj, transcendaĵoj — sense ne kapteblaj — signifatoj.

Rezulte de tiu paradigmoŝanĝo en la teorio de lingvo kaj de literaturo fakte forfalas la bazo de ĉiuj rezervoj, pli frue alfrontantaj la esperantan literaturon. La studo deziras skize prezenti la esencon de tiu ĉi paradigmoŝanĝo, kaj montri ĝiajn teoriajn konsekvencojn rilate la pritakson de la esperanta literaturo kaj rilate la prijuĝon de Esperanto kiel lingvo.

1. Konciza terminologia enkonduko

1.1. Elementaj semiotikaj nocioj de Peirce

Charles Sanders Peirce (1839–1914) dividis la signojn plurmaniere; el tiuj dividoj la plej konata — kaj fakte plej fruktodona — estas la divido laŭ la rilato inter signo kaj signato.¹ Peirce nomas

1.1.1. *ikono* tiun signon, kiu similas aŭ imitas sian signaton. Ikonoj prezentas siajn signatojn esence per aludo al ties kvalito. Ikono estas ekzemple foto. Notindas, ke ikonoj povas ekzisti ne nur en la sensa dimensio de vido, sed principe en ĉiuj kvin sensaj dimensioj. (Ekzemple: sintezita rozparfumo estas odor-ikono.) En la homa lingvo — kiu estas baze simbola signosistemo — apud la baza simbola karaktero onomatopeoj havas ikonecajn trajtojn. Metaforo — unu el la bazaj stilistikaj tropoj — konstituigas per principoj ikonaj.

1.1.2. *indico* tiun signon, kiu havas iujn realajn kontaktojn kun sia signato aŭ aludojn al ĝi. Indicoj estas ekzemple vojmontraj sagoj, fumo kiel signo de fajro, aŭ man- kaj korpotenoj de policistoj direktantaj trafikon. Ankaŭ indicoj povas ekzisti principe en ĉiuj sensodimensioj. En la homa lingvo — apud sia baze simbola karaktero — pronomoj montras certajn indicecajn trajtojn, ja ili gajnas sian signifon enkadre de aluda procezo. Metonimio — unu el la bazaj stilistikaj tropoj — konstituigas per principoj indicaj.

1.1.3. *simbolo* tiun signon, kiu nek similas sian signaton, nek havas realajn kontaktojn kun ĝi: do la rilato inter simbolo kaj sia signato estas esence arbitra. Simboloj estas ekzemple naciaj flagoj aŭ la koloroj de semafor-lanternoj. (Male, la pozicioj de la semaforbrakoj estas indicoj.) La lingvaj signoj baze estas arbitraj, do homa lingvo estas simbola signosistemo, kies iuj elementoj povas havi ankaŭ ikonecajn aŭ indicecajn trajtojn. (Rimarkigo: estas konsilinde klare diferencigi inter la signifoj semiotika, stilistika kaj komunlingva de la vorto *simbolo*!)

1.1.4. Per la supraj tri kategorioj estas priskribebla ajna konkreta signo. Peirce atentigas, ke konkretaj signoj neniam apartenas centprocente al nur unu kategorio. Ekzemple foto estas dominante ikono, sed la simileco al sia signato ne estas plena, ja ĝi nur aludas ekzemple al la realaj mezuroj de

¹ “[...] I had observed that the most frequently useful division of signs is by trichotomy into firstly Likenesses, or, as I prefer to say, *Icons*, which serve to represent their objects only in so far as they resemble them in themselves; secondly, *Indices*, which represent their objects independently of any resemblance to them, only by virtue of real connections with them, and thirdly *Symbols*, which represent their objects, independently alike of any resemblance or any real connection, because dispositions or factitious habits of their interpreters insure their being so understood” (Peirce 1998:460–461; teksto verkita en 1909).

la prezentata signato (foto estas ordinare malpli granda, ol tio, kion ĝi prezentas), do en foto aperas apud la dominanta ikoneco ankaŭ indicecaj trajtoj.

1.1.5. El la tri signospecoj klare diferencas disde la aliaj du indico. La klara diferenceco kuŝas en tio, ke en la okazo de indico la rilato inter signo kaj signato estas priskribebla laŭ logike kapteblaj pozitivaj kriterioj. En la okazo de ikono kaj simbolo tiaj kriterioj ne ekzistas, ja simileco tute ne havas objektivajn kriteriojn (al tiu senlimeco de simileco ŝuldiĝas la kreeblo de surprizaj kaj aŭdacaj metaforoj),² dum la koncepto arbitreco priskribeblas nur per negativaj kriterioj. Kvankam je la unua vido ikono kaj simbolo ŝajnas esti forte diferencantaj unu de la alia, tamen la limo inter ili ne facile difineblas, ĉar firma limo ankaŭ inter simileco kaj arbitreco ne ekzistas. Ĉi tiu parenceco inter ikono kaj simbolo ebligas la fenomenon vidi la vortojn de la gepatra lingvo ikonoj, priskribita en subsekcio 1.3.3.

1.2. Signoj laŭ sia konsisto povas esti kontinuaj aŭ diskretaj

Kontinuaĵoj ofte estas nomataj analogaj signoj, dum diskretaj signoj nomatas digitaj signoj. Preferindas nomi signojn kontinuaj ↔ diskretaj, kaj la paron analoga ↔ digita apliki por la kodoj en kiujn ili organiziĝas. Laŭ tio kontinuaj signoj organiziĝas en analogan kodon, diskretaj signoj organiziĝas en digitan kodon. Kontinuaĵoj ne havas precizajn limojn, ili interpreteblas nur en kadro de iu hierarkio, karakterizata ne de opozicioj, sed de gradeco; diskretaj signoj havas siajn precizajn limojn, ili opozicias kun aliaj signoj, kaj ili estas bone interpreteblaj ankaŭ memstare, senkonsidere al aliaj signoj. Por kontinuaj signoj povas servi kiel ekzemploj analoga horloĝo aŭ ordinara frakcio, por diskretaj signoj cifereca horloĝo aŭ finia decimala frakcio.

Kontinuaĵojn karakterizas riĉeco, komplekseco je signifo (larĝa interpreteblo), samtempe malprecizeco pri semantiko kaj pri sintakso. Diskretajn signojn, male, karakterizas malriĉeco je signifo, samtempe altgrada semantika precizeco kaj vasta sintaksa varieblo³ (Chandler 2002:47). Principe ikonoj, indicoj kaj simboloj povas esti egale kontinuaj aŭ diskretaj. Tamen ikonoj pli ofte estas kontinuaj, dum indicoj pli ofte diskretaj signoj; koncerne simbolojn tia dominanteco ne konstateblas: ili kun simila ofteco estas kontinuaj aŭ diskretaj signoj.

² “Da die *similitudo* keine Grenzen kennt, stehen auch der Metapher alle Möglichkeiten offen [...]” (Lausberg 1990:285).

³ “[...] the graded quality of analogue codes may make them rich in meaning but it also renders them somewhat impoverished in syntactical complexity or semantic precision. By contrast the discrete units of digital codes may be somewhat impoverished in meaning but capable of much greater complexity or semantic signification [...]”

Grava diskretigo en la lingvoscienco estas la transiro de la akustikaj parol-sonoj (studataj en fonetiko) al la fonemoj (studataj en fonologio). En la gamo de vokaloj [i — e — a] ekzistas fonetike, akustike, nefinia nombro de vokalaj sonoj, priskribeblaj per la uzataj frekvencoj de la ondoj; en la gamo de vokalaj fonemoj kapteblaj de homa orelo nur finia nombro — en la okazo de Esperanto la tri /i/, /e/, /a/; en la okazo de iuj aliaj lingvoj malpli (ekzemple nur /i/, /a/) aŭ pli, sed ĉiam nur finia nombro.

En la homa lingvo la skribeblaj lingvounuoj — fonemoj, vortoj, frazoj — estas diskretaj signoj, dum intonacio, parolritmo k.t.p. kontinuaj signoj. Oni povas do diri, ke homa lingvo estas sistemo de heterogenaj signoj.

1.3. Signifanto kaj signifato: bazaj terminoj enkondukitaj de de Saussure

1.3.1. De Saussure insistas, ke la vorto *signo* estu konservata por nomi la tuton de la semantika procezo. Li demonstras, ke en tiu procezo fakte partoprenas du komponentoj. Unu komponento estas la koncepto, kiun ni havas en nia menso pri difinita objekto, kaj dua komponento estas la akustika bildo de la vorto, kiun ni aplikas al tiu objekto. La koncepton de Saussure nomas *signifato*, la akustikan bildon *signifanto* (de Saussure 2005:99). Koncepto kaj sono — t.e. signifato kaj signifanto — reciproke kaj nedisigeble ligiĝas unu al la alia, kiel ekzemple du flankoj de paperfolio.⁴ La terminoj *signifanto* kaj *signifato* havas longan antaŭhistorion: spuroj de la nocioj aperas jam ĉe Gorgio antaŭ 2 500 jaroj, kaj mil jarojn poste Aŭgustino en la 3-a kaj 4-a libroj de sia verko *Pri la kristana doktrino* relative detale eksplikas pri la anatomio de la semantika procezo. La ligo inter signifanto kaj signifato estas arbitra, pro tio, kiel jam dirite supre, lingvo estas signosistemo simbola.

1.3.2. La signifo de la esperantaj vortoj originas en la Universala Vortaro, en kiu aperas ekvivalentoj de la esperantaj vortoj en kvin lingvoj (franca, angla, germana, rusa, pola). Tiu difinmaniero de la signifatoj de la esperantaj signifantoj el praktika vidpunkto povis esti kontentiga, sed evidente ĝi implicis malcertecojn. La malcerteco kuŝas en tio, ke la semantika kampo de la kvin nacilingvaj ekvivalentoj ne estas la sama; la diferencoj montriĝas kaj rilate la denotaciojn, kaj rilate la konotaciojn. La diferencoj rilate denotaciojn povas aspekti ne signifaj, sed la konotaciaj diferencoj povas esti tre grandaj, kaj tiuj ĉi diferencoj re-efikas ankaŭ al la denotaciaj signifoj, ja la limoj inter denotacioj kaj konotacioj ne estas fiksjaj. En la menso de la lingvouzantoj la du signifospecoj ne apartiĝas — ili daŭre interefikas kaj

⁴ “La langue est [...] comparable à une feuille de papier : la pensée est le recto et le son le verso ; on ne peut découper le recto sans découper le verso [...]” (de Saussure 2005:157.)

interludas. Tiamaniere la sama esperanta signifanto povas generi en la menso de la individuaj lingvouzantoj signifatojn tre diferencajn inter si.

1.3.3. Denaskaj uzantoj de lingvo emas vidi la vortojn de sia lingvo ikonoj. Ĉi tiu fenomeno konstateblas precipe ĉe tiuj, kiuj ne ricevis gramatikan edukadon, kaj/aŭ ne konas/uzas alian lingvon krom la gepatra; tamen, iagrade tiu fenomeno aperas ĉe la plimulto de la lingvouzantoj, ankaŭ ĉe lingve edukitaj individuoj, se la lingva influo, kiu atingas ilin, estas dominante monolita — kaj finfine gravega plimulto de la homoj vivas en tia lingve monolita medio: en tiu de la gepatra lingvo. En tiuj lingvouzantoj formiĝas la impreso, ke vortoj de ilia lingvo, la akustikaj bildoj — signifantoj — similas al tio, kion ili signifas, t.e. al la konceptoj, do al la signifatoj. La kunaparteno de signifanto kaj signifato en la gepatra lingvo povas ŝajni memevidenta, natura, la signifanto virtuale identiĝas kun la signifato,⁵ dum alilingva signifanto de la sama signifato povas aspekti stranga kaj nenatura. Ekzemple, la akustika bildo de la vorto *leche* por denaska hispanlingvano povas esti kvazaŭ simila al la blanka likvaĵo, dum por denaska germanlingvano ĝi povas soni fremdece; similecon al la blanka likvaĵo tiu lasta trovos en la akustika bildo de la vorto *Milch*. (Vidu pri tio ankaŭ subsekcion 1.1.5.) La supre priskribita fenomeno estas karakterizaĵo ĉefe de la parola lingvofunkciado, sed ĉar akustikaj bildoj persiste akompanas ankaŭ la skriban lingvouzon (kaj skribadon, kaj legadon) en la formo de interna parolo aŭ apenaŭ voĉita parolo, ĉi tiu fenomeno ne limiĝas ekskluzive al la buŝa lingvouzo. La supre skizita ikonisma — teorie nepre erara — lingvokoncepto servas kiel bazo por la romantisma literaturkoncepto, kiu hipotezas iaspecan organikan rilaton — kvazaŭan similecon — inter signifanto kaj signifato, dum tiu rilato estas efektive arbitra.

Tiaspeca ikonismo en la okazo de Esperanto-parolantoj ne povas formiĝi, pro almenaŭ tri kaŭzoj. Unue pro tio, ĉar Esperanto por la grandega plimulto estas lernita, do sekundara lingvo; due, ĉar eĉ por denaskaj esperantistoj la lingva medio ne estas monolite esperanta, ankaŭ ilin daŭre atingas alilingvaj influoj; kaj trie, ĉar en la tipa esperanta lingvouzado la proporcio de parola uzo grave postrestas al la skriba uzo, dum en la tipa nacilingva uzado estas inverse.

1.4. Fonocentrismo, logocentrismo, grafocentrismo

La tri nocioj intime ligiĝas unu al la alia.

1.4.1. *Fonocentrismo* oni nomas la ideon pli alte taksi parolan lingvon ol skriban lingvon, nomante la unuan *natura*, la duan *artefarita* (pri tio pli detale

⁵ Ong diras, ke en la primara parollingveco (historia epoko antaŭ la invento de skribo) “vortoj ne estas signoj” ‘words are not signs’ (Ong 1982:75), t.e. signifanto kaj signifato ne apartiĝas, signifanto estas mem la afero, kiun ĝi signifas.

en ĉapitro 2). Fonocentrisma sinteno arkas el la fora pasinteco ĝis la 20-a jarcento: ekde Platono tra Aŭgustino kaj Rousseau ĝis de Saussure kaj Bloomfield, tamen mejloŝtono en ĝia historio estas romantismo, kiu kun ĝisnuna valideco metis ĝin en la centron de la eŭropa publika pensado. Fonocentrismo memevidente metas en la centron de la lingvouzo la personan ĉeeston,⁶ kaj tio laŭ postmodernismaj teoriuloj almenaŭ trimuman ofendas la aŭtonomion de la teksto: unue per la uzo de eksterlingvaj komunikrimedoj (gestoj, mimiko k.t.p.); due per la voĉado de la parolo, absolute ligita al la korpa ĉeesto (oni ĉi tie preteratentu teknikajn rimedojn, kiel telefono k.t.p.); kaj trie per la neripetebleco, unikeco de la voĉa lingvouzo (dum skriba teksto estas fiksa kaj fidinde ripetebla; ankaŭ ĉifoje oni ignoru teknikajn rimedojn).

1.4.2. La termino *logocentrismo* estis inventita de la filozofo Ludwig Klages (1872–1956) en la tria jardeko de la pasinta jarcento, por termini tiun sintenon, kiu metas en la centron de ĉiu teksto *logos*, t.e. la sencoplenan, enhavriĉan vorton. Logocentrismo estas baza trajto de la okcidenta pensmaniero: sur ĝi bazas sin tiaj elementaj opoziciaj nocioparoj de la okcidenta kulturo, kiel *formo–enhavo*, *fenomeno–esenco*, *materio–spirito* k.t.p., en kiuj paroj prioritaton kaj preferon ĉiam ricevas la dua membro de la paro. Logocentrismo ŝuldas sian ekziston al la diferencigo inter signifanto kaj signifato, ja logos estas nenio alia, ol signifato, kaj logocentrismo iasence estas signifatcentrismo.

Fonocentrismo estas naskanto de logocentrismo, ja en la parola lingvouzo signifanto — la prononcata vorto — forvaporigigas tuj en la momento de sia naskiĝo, kaj en la menso de la aŭdintoj de la vorto postrestas nur la signifato. Tiu cirkonstanco de la parola lingvouzo aŭtomate donis prioritaton al la signifato, kaj direktis la atenton al ĝi, dum la efemera signifanto estis rigardata duaranga.

1.4.3. *Grafocentrismo* estas antonimo de fonocentrismo: ĝi signas sintenon, kiu taksas skribon pli alte ol parolon. Paralele kun la deklarita fonocentrismo, ne deklarita, praktika grafocentrismo vivas en la eŭropaj socioj depost multaj jarcentoj, ja la plej gravajn aktojn de la homa vivo devige akompanas skribaj dokumentoj: naskiĝon, geedziĝon, morton. Kaj skribitaj estas ankaŭ ĉiuj reguloj — leĝoj — kiuj direktas nian vivon. Malgraŭ tiu praktiko la publika pensado pli alte taksas parolon ol skribon. Tiun ĝeneralan sintenon defiis Jacques Derrida (1930–2004), kiam en la lingvo mem li malkovris la latentan modelon de skribo, kreante la nocion *archi-écriture* ‘pra-skribo’. Li priskribas homan lingvon kiel specon de skribo, argumentante, ke lingvo kun sia reguleco multe pli similas al la same regulita skribo, ol al la parola lingvouzo, en kiu

⁶ Derrida longe kaj pasie argumentas kontraŭ la “ĉeesto” en sia libro *La voix et le phénomène* ‘La voĉo kaj la fenomeno’ (1967b).

svarmas senregulaĵoj, hazardaĵoj, spontaneaĵoj. Do, laŭ li skribo, malgraŭ sia ŝajna deriviteco, estas fakte la origina formo de lingvo, kaj la vulgara skribo — li nomas per tiu termino la grafikan skribon, kiun ni konas — neniam povus naskiĝi, se la bazaj ecoj de skribo ne nestus en la lingvo mem jam ekde la komencoj.⁷

2. La paradigmo natureco ↔ artefariteco

Tiu paradigmo havas du aspektojn: laŭgenezan kaj semiotikan.

2.1. Laŭgeneze natura aŭ artefarita

Laŭ sia genezo *natura* oni nomas tion, kio estiĝis spontanee, sen konscia homa interveno, kaj *artefarita* tion, kies estiĝo ŝuldiĝas al konscia homa ago. Ordinare *natura* oni nomas ies originan, primaran formon. Io *natura* povas esti nur konkreta, jam pro tio, ĉar io abstrakta povas estiĝi nur rezulte de abstraktado, kaj abstraktado estas nepre konscia homa ago. En la laŭgeneza aspekto la nocioj natureco kaj artefariteco formas opozician paron, kaj ili ekskludas unu la alian: io estas aŭ *natura*, aŭ *artefarita*.

2.2. Laŭkonsiste natura aŭ artefarita

Naturecon aŭ artefaritecon oni konstatas ne nur laŭ la genezo, sed ankaŭ laŭ la konsisto de la aferoj. Tion, kion ni spertas kontinua, ni trovas *natura*, kaj male, tion kion ni spertas diskreta, ni trovas *malnatura*, *artefarita*. Tiu juĝo rilatas ankaŭ signojn: kontinuaĵn signojn ni trovas *naturaj*, diskretaĵn signojn ni trovas *artefaritaj*. Homo havas klaran preferon por kontinueco: tiu favoro al kontinueco verŝajne radikas en la ribelo de romantismo kontraŭ raciismo antaŭ ducent kaj iom da jaroj.⁸ En la semiotika aspekto, kontraste al la laŭgeneza aspekto, ne funkcias ekskluda opozicieco: en iu aĵo povas miksiĝi kontinuaĵ kaj diskretaĵ elementoj, kaj pro tio ni povas trovi ĝin parte *natura*, parte *artefarita*. La romantisma koncepto kaj sinteno pri natureco kaj artefariteco bele reliefigas en la *Eseo pri la origino de lingvoj* de Jean-Jacques

⁷ “Nous voudrions plutôt suggérer que la prétendue dérivation de l’écriture, si réelle et si massive qu’elle soit, n’a été possible qu’à une condition : que le langage « originel », « naturel », etc., n’ait jamais existé, qu’il n’ait jamais été intact, intouché par l’écriture, qu’il ait toujours été lui-même une écriture. Archi-écriture dont nous voulons indiquer la nécessité et dessiner le nouveau concept ; et que nous ne continuons à appeler écriture que parce qu’elle communique essentiellement avec le concept vulgaire de l’écriture.” (Derrida 1967a:82–83.)

⁸ “We have deep attachment to analogical modes [...] The analogue–digital distinction is frequently represented as ‘natural’ versus ‘artificial’. The privileging of the analogical may be linked with the defiance of rationality in romantic ideology (which still dominates our conception of ourselves as ‘individuals’).” (Chandler 2002:45.)

Rousseau (1712–1778); oni povas diri, ke tiu sinteno ĝis nun regas la publikan pensadon pri lingvo, kaj la rifuzoj al Esperanto kiel artefarita lingvo radikas ĉefe en tiu romantisma sinteno.

2.3. Prioritato de la artefarita skribo

Tiam, kiam Derrida kreis la nocion de pra-skribo, li fakte rifuzis la logike nemotiveblan homan inklinon al natureco. La nocio pra-skribo, difinanta la esencan karakteron de lingvo, implicas la aserton, ke lingvo montras esence artefaritan karakteron. En sia argumentado Derrida — citante de Saussure, kaj diskutante kun li — foje aludas ankaŭ al Esperanto: “La perverseco de artefariteco generas monstrojn. La skribo, kiel ĉiuj artefaritaj lingvoj, kiujn oni volas fiksi kaj abstrakti el la vivanta historio de la naturaj lingvoj, estas partoprenanto de la monstrecio. Ĝi estas devio disde la naturo. [Ĝis ĉi tie Derrida citas/resumas la opinion de de Saussure.] La karakteristiko de Leibniz kaj Esperanto ĉi tie estus rigardataj samkategoriaj aferoj.”⁹ Derrida, pledante por la prioritato de la artefarita skribo, pledas ankaŭ por la artefariteco ĝenerale. Li argumentas por la malkonstruo de la piedestalo, kiun romantismo konstruis por natureco.

3. La paradigmo parolo ↔ skribo

Tiu ĉi paradigmo havas certajn paralelojn kun la paradigmo natureco ↔ artefariteco. Parolon oni emas taksi afero natura, dum skribo por la plej multaj el ni ŝajnas esti artefarita. (Per tio mi ne kontestas la eblon, ke por iu la propraj alfabeto kaj ortografio aspektu naturaj, kvazaŭ similaj al la vortoj, kiujn ili registras, dum aliaj alfabetoj aŭ ortografioj ŝajnu nenaturaj; iom simile al la ikonisma sinteno rilate la gepatran lingvon — vidu subsekcion 1.3.3.)

3.1. Parolo: vivofunkcio

Tio, ke parolon oni trovas natura, fontas el pluraj faktoj. Unue el tiu fakto, ke parolo estas la produkto de nia korpo, kaj tial ĝi estas interpretebla ankaŭ kiel vivofunkcio de la homo, kaj vivofunkcio estas memkompreneble io natura (parolan lingvouzon alproprigas sen konscia klopodado ĉiu homa individuo; esceptiĝas nur suferantoj pro certaj mensaj aŭ korpaj malsanoj); due el tiu fakto, ke parolo efektive estas la primara formo de lingvo; kaj trie, sed ne

⁹ “La perversion de l’artifice engendre des monstres. L’écriture comme toutes les langues artificielles qu’on voudrait fixer et soustraire à l’histoire vivante de la langue naturelle, participe de la monstruosité. C’est un décart de la nature. La caractéristique de type leibnizien et l’espéranto seraient ici dans le même cas.” (Derrida 1967a:57.)

laste el tiu fakto, ke voĉa lingvo montras abundajn trajtojn de kontinueco (intonacio, parolritmo k.t.p. estas tipe kontinuaj signoj), kaj kontinuecon oni emas identigi kun natureco, kiel tio estis jam aludita en sekcio 2.2.

3.2. Skribo: diskreta fenomeno

Skribo, kontraste al parolo, aperas por ni ne kiel natura, sed plie kiel artefarita fenomeno. Ties kaŭzo ankaŭ fontas el pluraj faktoj. Unue el tiu fakto, ke skribo estas homa invento, ĝia alproprigo postulas longdaŭran konscian klopodadon, kaj signifa parto de la homoj neniam alproprigas ĝin, tamen tiuj ne-alproprigintoj neniam estas rigardataj malsanuloj (dum jes ja, nehavantoj de parolkapablo estas rigardataj malsanaj). Due el tiu fakto, ke skribo efektive estas sekundara formo de lingvouzo. Trie, skribo (almenaŭ alfabetika skribo) estas nete diskreta fenomeno: el la lingvaj signoj ĝi kapablas fiksi nur la diskretajn elementojn (fonemojn, vortojn, frazojn k.t.p.), sed ne — aŭ nur tre nekomplete — la kontinuajn elementojn (intonacion). Resume: kontraste al parola lingvofunkciado, nomata natura, skribo estas esence artefarita. Ong diras: “Skribo estas teknologio. [...] Kontraste al la natura, buŝa parolo, skribo estas komplete artefarita. Ne eblas skribi ‘nature’.”¹⁰ Tiu ĉi cirkonstanco estas multe pli grava, ol ĝi ŝajnas esti unuavide.

3.3. Skribo transformas la lingvon

La artefarita skribo signife transformas la lingvon; la specifaj manieroj de la skribaj tekstoj refasonas ankaŭ buŝan lingvouzon. “Post la naskiĝo de skribo buŝa lingvo neniam plu estis la sama”,¹¹ skribas Ong. Kaj vere ĝi ne estis la sama. La daŭre kreskanta prestiĝo de skribo forte influas la parolan lingvo. Ĉar skribo ne kapablas registri intonacion, la pli frue variaj frazmelodioj de la parola lingvo griziĝas, paliĝas. Rimarkeblas, ke tiuj lingvoj, kiuj posedas pli longtempan kaj socie ampleksan skriban uzon, nuntempe estas akustike malpli riĉaj, ol tiuj, inter kies uzantoj socie ampleksa skribouzo disvolviĝis nur pli malfrue.¹²

La antaŭskriban epokon karakterizas relative malgranda nombro de vortoj, kiuj ĉiuj posedas aron da signifoj, ne klare konturitaj: la parolsituacio, la

¹⁰ “Writing is a technology. [...] By contrast with natural, oral speech, writing is completely artificial. There is no way to write ‘naturally’” (Ong 1982:81–82).

¹¹ “after writing [...] oral speech was never the same” (Ong 1977:87).

¹² Nuntempa angla aŭ germana buŝa lingvouzo estas akustike malpli modulita, ol ekzemple la rusa, hispana aŭ itala. Ĉe la itala diferencoj rimarkeblas eĉ laŭ regionoj. En la nordaj regionoj (ekzemple en Piemonto), en kiuj uzado de skribo disvastiĝis relative frue, oni parolas malpli melodie, ol en la sudaj regionoj (ekzemple en Kalabrio), en kiuj skriba kulturo eĉ nun havas malpli profundajn radikojn. En Piemonto en 1871 scipovis skribi 58 %, en 1911 89 % de la plenkreska loĝantaro. La proporcio por Kalabrio en 1871 estas 17 %, en 1911 30 %; do la suda regiono grave postrestis (Cipolla 1969:19).

eksterlingvaj komunikrimedoj (mimiko, gestoj k.t.p.) kaj la intonacio en la buŝa lingvofunkciado ĉiam evidentigas, kiu el la pluraj signifoj de la prononcita vorto aktuale komprenendas. En skribo mankas tiuj eksteraj helpiloj, tial la kompleksaj vortsignifoj dissplitiĝas, naskiĝas por ĉiu klare konturita signifero aparta vortoformo, tiel do skribo kreskigas la vortonombron de ĉiu lingvo. La kreskado akompanas la disvastiĝan procezon de skribo: la 15 310-vortan dramon Cid de Racine konsistigas 1 488 leksemoj, en samampleksa nuntempa franca dramo ni trovas minimume 2 500 diversajn leksemojn (Guiraud 1956:12). Kaj iom post iom tiuj novaj vortoformoj eniras ankaŭ la parolan lingvo.

Skribo influas ankaŭ la sintakson. En la buŝa lingvouzo abundas kunordigitaj propozicioj, kiujn plej ofte kunligas la konjunkcio *kaj* — ili ne ŝarĝas multe la memorkapablon, ja ĉiam sufiĉas koncentriĝi nurnure al la ĝuste prononcata propozicio, ja ĉiu propozicio estas semantike memstara, ne ekzistas inter ili kompleksa interdependeco. Uzado de subordigitaj propozicioj — en kiuj propozicio esprimas iun frazelementon de la ĉefpropozicio — aperas unue en la skriba lingvo. En la okazo de subordigitaj propozicioj kompreno eblas nur ĉe samtempa konsidero de minimume du propozicioj (de la aktuale prononcata propozicio kaj de la ĉefpropozicio) — tamen tio ne ŝarĝas memorkapablon, ja la skribita teksto daŭre staras antaŭ la okuloj de la leganto. Post certa tempo subordigitaj propozicioj, naskiĝintaj en la skribo, aperas ankaŭ en la parola lingvouzo.

3.4. Esperanto naskiĝis skribe

Spite al la kantado en la jaro 1878 de la himno en Lingwe uniwersala, ni rajtas diri ke Esperanto naskiĝis skribe. En tiu cirkonstanco kuŝas la plej signifa diferenco inter Esperanto kaj la etnaj lingvoj. Skribo ja ne registras la tuton de la lingvo, nur ian subtrahaĵon de ĝi. Literoj ne enhavas la plenan kvalitaron de la prononcendaj parolsonoĵoj, ili nur memorigas pri tiuj,¹³ ili nur mobilizas la arsenalon de la akustika memoro, kiun konstruis, plenigis kaj riĉigis la ĉiutaga parola uzado de la lingvo. En Esperanto tiu ĉi akustika fono estas malpli firma, malpli evidenta. La unuaj parolaj uzantoj mem devis krei ĉi tiun fonon, kvazaŭ el nenio. Ili devis vesti per karno skeleton, ili devis doni radikojn al ekpompanta floro. Tiun ĉi akustikan fonon kompreneble ni jam havas, sed ni devas konscii, ke ĝi estas iom magra, malstabila, kaj malhavas tiun fortan memevidentecon, kiun posedas la akustikaj lingvofonoj de etnaj lingvaj. La akustika lingvofono de Esperanto kompreneble povos fortiĝi kaj profundiĝi; tio povos okazi rezulte de modifiĝo de ĝia funkciomodelo, t.e. rezulte de signifa ampleksiĝo de ĝia buŝa uzado.

¹³ “The alphabet was and is an instrument of acoustic recognition, and only that” (Havelock 1982:318).

Pro la sekvaj kaŭzoj ajna lingvoteorio aŭ literaturkoncepto, staranta sur fonocentrisma kaj logocentrisma bazo, ĉiam trovos Esperanton kaj esperantan literaturan tekston ne plenvolara. La emancipiĝo de Esperanto kaj esperanta literatura teksto imageblas nur enkadre de tiaj teorioj, kiuj unuflanke rifuzas fonocentrismon (kaj kune kun ĝi ankaŭ logocentrismon), aliflanke aprezos la specifajn kvalitojn de skribo.

4. Ni revuu lingvotektoriojn

Ekzistas du bazaj lingvotektorioj, kiuj unuavide plene opozicias unu la alian: la kartezia lingvotektorio, kaj la teorio pri lingva relativismo de Sapir kaj Whorf.

4.1. La kartezia lingvotektorio

La tradicia lingvotektorio de la eŭropa kulturo ligiĝas al la nomo de la franca filozofo René Descartes (latina nomo Cartesius, esperantigite Kartezio; 1596–1650), kiu en la 17-a jarcento fakte nur formulis tiun lingvokoncepton, kiu ekde la antikveco regis la eŭropan pensmanieron pri lingvo. La kerno de tiu ĉi lingvotektorio estas la jena: pensoj povas naskiĝi sen kaj sendepende de lingva formulado, kaj la tiel naskiĝintaj pensoj povas poste ricevi lingvan veston, sed ne nepre ili ricevas tion. Tiu ĉi lingvotektorio enhavas plurajn implicojn, kies verecon de tempo al tempo pridubas iuj filozofoj kaj lingvistoj. La unua tia implico estas tio, ke lingva signo — signifanto — estas travidebla, kvazaŭ neŭtrala, ĝi peras la signifaton firme, kun precizaj konturoj, lasante nenian dubon, ne nur ĉe denotacioj, sed ankaŭ ĉe konotacioj. Laŭ la kartezia koncepto lingvo estas nura komunikada, reflektita ilo, nura perilo de la pensoj, kaj ĝia konstruo spegulas, mapas la arkitekturon de la perataj pensoj. Fakte el tiu ĉi implico sekvas ankaŭ alia, nome tio, ke lingva signo ĉiam konfidinde referencas al la elementoj de realo. La kartezia lingvotektorio estas la bazo de neta diferencigo inter signifanto kaj signifato, bazo de la pensmaniero kiu donas nepran prioritaton al la signifato, sekve ĝi estas ankaŭ bazo de logocentrismo, kiu estas — kiel jam montrite supre — signifant-centrismo.

Oni opinias, ke la kartezian lingvokoncepton generis la sonregistra, alfabeto skribosistemo per tio, ke ĝi donis aŭtonoman, kvazaŭ palpeblan kaj daŭran ekziston al la signifanto, klare apartigante ĝin disde la signifato — antaŭ la invento de skribo pro la efemera ekzistotempo de la prononcata vorto signifanto kaj signifato kvazaŭ kunfandiĝis, signifato kvazaŭ ensorbis la signifanton.

La kartezia lingvotektorio influas la juĝon pri Esperanto esence negative ĉefe pro tiu implico, kiu hipotezas firman, konturitan rilaton inter signifanto kaj signifato ne nur koncerne denotaciojn, sed ankaŭ konotaciojn. Por

la kritikantoj de Esperanto estas facile demonstri, ke tiu rilato inter signifanto kaj signifato en Esperanto estas malpli firma, ol en la etnaj lingvoj. Tio estas aparte okulfrapa fenomeno ĉe konotacioj: uzon kaj interpreton de konotacioj ĉe la plej multaj uzantoj de Esperanto sendube influas la gepatralingva semantika grundo. Do, resume: la kartezia lingvoteorio esence estas signifat-centrismo, logocentrismo. En Esperanto signifanto estas egale firma, kiel en etnaj lingvoj, sed signifato montras — ĉefe ĉe konotacioj — malpli klarajn konturojn, ol en tiuj lastaj: tial personoj, kiuj staras sur la bazo de la kartezia lingvoteorio, necese juĝas pri Esperanto negative.

La kartezia lingvoteorio ĝis nun firme regas la publikan pensadon pri lingvo, kio tute ne estas mirinda, ja ĝiaj bazoj estas samtempe ankaŭ pilieroj de la okcidenta kulturo.

4.2. Lingva relativismo: la lingvoteorio de Sapir kaj Whorf

La lingvoteorio de Edward Sapir (1881–1939) kaj Benjamin Lee Whorf (1897–1941), kiun ordinaro oni nomas *hipotezo*, rekte opozicias al la kartezia koncepto. Ĝi formuliĝis nur meze de la dudeka jarcento; tamen ĝi ne malhavas antecedentojn: el tiuj antecedentoj elstaras la instruoj¹⁴ de la germana lingvisto Wilhelm von Humboldt (1767–1835) pri tio, ke lingvo estas ne finita produkto (*ergon*), sed ĝi estas plie la funkciado mem (*energeia*).

La bazajn tezojn de lingva relativismo unuafoje formulas en sia studo Sapir (1929). La teorion detale eksplikas lia studento Whorf. Li skribas interalie, ke lingvo “ne estas nure reproduktilo por esprimi pensojn, sed multe pli ĝi estas formanto de la pensoj [. . .] Ni dissekcas, kategorias la elementojn de la naturo laŭ tio, kiel tion skizas por ni nia gepatra lingvo.”¹⁵ Lingvoj genealogie aŭ geografie proksimaj unu al la alia, aŭ kulture kunligitaj faras tiun dissekcadon laŭ tre simila (tamen ne sama!) maniero. Tia simileco konstateblas ĉe la eŭropaj lingvoj: tiun similecon nomas Whorf *Standard Average European*. Esence ankaŭ Esperanto sekvas tiun averaĝan eŭropan modelon.

Estas videble, ke lingva relativismo asertas plene la kontraŭon de tio, kion diras karteziismo. La karteziismo atribuas prioritaton al la pensado, dum lingva relativismo atribuas prioritaton al la lingvo.

La tezon de lingva relativismo pri la prioritato de la lingvo subtenas ankaŭ vico da tezoj lingvofilozofiaj kaj komunikadteoriaj — estas tre surprize, ke iliaj aŭtoroj neniam referencas, eĉ aludetas al la hipotezo de Sapir kaj Whorf, kvankam la nomitaj lingvofilozofiaj kaj komunikadteoriaj tezoj diras esence la

¹⁴ Ili estas eksplikitaj ĉefe en *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaus und ihren Einfluss auf die geistliche Entwicklung des Menschengeschlechts* (Berlin 1836).

¹⁵ “[. . .] is not merely a reproducing instrument for voicing ideas but rather is itself the shaper of ideas. [. . .] We dissect nature along lines laid down by our native languages” (Whorf 1956:212–214).

samon, kion asertas lingva relativismo; aliflanke, ŝajne ankaŭ Whorf ne scias pri la ekzisto de tezoj tre parencaj al la lia. Jen, kelkaj el tiuj tezoj. Ludwig Wittgenstein (1889–1951) asertas, ke “ni ne povas esprimi per la lingvo tion, kion la lingvo mem esprimas” (Wittgenstein 1963:34). Aliloke li diras la jenon: “Lingvo vestas la penson per maskovesto. Ĝi faras tion tiel, ke oni ne povas dedukti laŭ la ekstera formo de la vesto pri la formo de la vestita penso, ĉar la ekstera formo de la vestaĵo estis fasonita tute ne por fari rekonebla la formon de la korpo” (Wittgenstein 1963:26). Martin Heidegger (1889–1976) sentencas, ke “La lingvo parolas, ne la homo. Homo parolas nur tiagrade, kiagrade li adaptiĝas al la lingvo.”¹⁶ Heidegger aliloke: “La lingvo parolas. La lingvo mem parolas al ni en la rakontitaĵoj.”¹⁷ Derrida kvazaŭ daŭrigas ĉi tiun vicon de konstatoj — harmoniaj inter si, sed tute sendependaj unu de la alia — kiam li diras, ke “ekzistas nenio ekster la teksto”,¹⁸ t.e. ne ekzistas referencaĵoj kaj signifatoj, ekzistas nur signifantoj, kiuj konstituas la tekston. McLuhan ampleksigas la validecon de tiu ĉi lingvokoncepto ankaŭ al aliaj periloj, kiam jam en la titolo de la unua ĉapitro de sia libro li asertas, ke “la perilo estas mem la mesaĝo.”¹⁹ Ĉiuokaze, estas fakto minimume tre atentinda, ke alfrontante la demandon pri pensado kaj lingvo, diversaj sciencoj alvenas esence al la sama konkludo.

En la teorio/hipotezo pri lingva relativismo kuŝas latentio, kiu ebligas interpreton favoran por Esperanto. Lingva relativismo atribuas prioritaton al la lingvo, al la lingva elemento, do al la signifanto. Se la kartezia lingvorteorio estas logocentrisma, signifat-centrisma, do lingva relativismo estas iasence signifant-centrisma. Se en la signifadprocezo prioritaton kaj emfazon havas signifanto, Esperanto povas havi nenian malavantaĝon kompare al etnaj lingvoj. Se la signifanto kreas la signifaton (kaj ne inverse) tiam la funkciado de Esperanto estas absolute la sama, kiel tiu de la etnaj lingvoj.

4.3. Du teorioj

Povas lanĉiĝi la demando, kiu el la du lingvorteorioj estas la ĝusta. Kiu el la du kaptas kaj respegulas la veran naturon de la lingvo? Oni ne povas dubi, ke la du teorioj laŭ formallogika rezonado ekskludas unu la alian. Tamen, samtempe ni spertas, ke iuj fenomenoj de la funkciado de lingvo priskribeblas kaj interpreteblas per la kartezia teorio, dum aliajn lingvouzajn fenomenojn ni povas priskribi kaj interpreti pere de la teorio pri lingva relativismo. Malgraŭ

¹⁶ “Die Sprache spricht, nicht der Mensch. Der Mensch spricht nur, indem er geschickt der Sprache entspricht” (Heidegger 2000:79).

¹⁷ “Die Sprache spricht. Das Sprechen spricht für uns im Gesprochenen” (Heidegger 2000:107).

¹⁸ “Il n’y a pas de hors-texte” (Derrida 1967a:227). Aliloke li ripetas tion: “Il n’y a rien hors du texte” (Derrida 1972:42).

¹⁹ “The Medium is the Message” (McLuhan 1964).

ĉiaj logikaj rezonadoj ambaŭ teorioj ŝajnas esti ĝustaj, pravaj. Kiel tio eblas? Verŝajne tiel, ke neniu el la du teorioj sukcesas kompreni la veran naturon de la homa lingvo — tio ĝis nun restas kaŝita por ni.

Momente ni devas kontentiĝi per tio, ke gravan plimulton de la lingvo-funkciaj fenomenoj eblas priskribi kaj interpreti ĉu per unu, ĉu per alia teorio, kaj la malkovro de la vera naturo de la homa lingvo restos kiel tasko por la lingvistoj de la estontaj generacioj.

Tre similan okazon montras por fizikistoj la naturo de lumo. Pri tio ekzistas same du teorioj. Unu teorio diras, ke lumo havas korpusklan karakteron, laŭ alia teorio lumo estas ondoj. Iuj lumfenomenoj priskribebblas kaj interpreteblas per la korpuskla teorio, dum aliaj fenomenoj per la onda teorio. Ĉiuokaze, gravan plimulton de la lumfenomenoj eblas priskribi kaj interpreti per unu el la du teorioj. Kiu el la du teorioj estas la ĝusta? Fakte tio estas neinteresa demando. Ne temas pri vero de teorioj, sed pri taŭgeco de matematikaj modeloj: por iuj fenomenoj unu el la du modeloj, por aliaj la alia modelo plej bone taŭgas por homa kompreno, por pedagogiaj priskriboj kaj por prognozoj.

5. Ni revuu literaturkonceptojn

Sub la termino *literaturo* ĉi tie ni komprenos beletron, t.e. fikciajn prozajn tekstojn kaj poezion. En la ĉiutaga praktika vivo ĝenerale bone ni scias, kio estas literaturo, tamen doni precizan difinon malfacilas. Kaj ni devas konscii, ke la konceptoj pri literaturo tra la jarmiloj, jarcentoj signife ŝanĝiĝis kaj ŝanĝiĝas.

5.1. Tradiciaj literaturkonceptoj

5.1.1. Fruaj literaturkonceptoj. Klara apartiĝo de beletro disde aliaj tekstoj okazas fine de la epoko de klerismo, dum la dua duono de la 18-a jarcento. Ĝis tiu tempo ĉio skribita estis rigardata literaturo, sendepende de tio, ĉu temis pri fikcia aŭ nefikcia teksto. Indas noti, ke la senkaŝa fikcieco aperas nur en tiu ĉi tempo; pli frue la aŭtoroj de fikciaj tekstoj provis prunti verecon kaj realecon al sia verko, referencante al trovita taglibro, al rakonto de travivinto de la prezentita historio k.t.p. Necesas aldoni, ke klasiĝis literaturo nur tio, kio estis skribita. Buŝe rakontitaj tekstoj, ekzemple popolfabeloj, ĝis la fino de la 18-a jarcento restis sub la t.n. literatur-sojlo, t.e., ili ne estis rigardataj literaturo.

La klaran separiĝon de tekstoj fikciaj kaj nefikciaj verŝajne eldevisis la rapida kresko de la nombro de libroj: taŭga orientiĝo inter la libroj necesigis ian bazan kategoriadon.

5.1.2. Mimetismo. La malnovgrekaj vortoj *μίμησις* (*mímēsis*) kaj *μιμέομαι* (*miméomai*) origine signifas ‘imito’ respektive ‘mi imitas’, sed oni povas ilin kompreni ankaŭ kiel ‘prezento’, ‘respegulo’; ‘mi prezentas’, ‘mi respegulas’. Ili estas la bazo de tiu literaturkoncepto, kiun eksplikas Aristotelo en sia Poetiko. La greka filozofo trovas, ke la tasko de la arto — sekve ankaŭ tiu de la literaturo — estas imiti, prezenti, respeguli la realan mondon. Tiu ĉi postulo montriĝis treege temprezista: kun malmulte ŝanĝiĝintaj emfazoj kaj etaj modifoj la Aristotela koncepto vivas ĝis nun. La unuajn fendojn en la marmortrono de mimetismo kaŭzis romantismo, kiu donis vastan terenon al fantazio. La detronigon de mimetismo plenumis postmodernismo en la dua duono de la dudeka jarcento, kiam ĝi pridubis la eblon referenci al la reala mondo per elementoj de la lingvo, t.e. per vortoj. Oni povas diri, ke tiu detronigo ĝis nun ne estas plena, ja en la publika pensado pri literaturo mimetismo ankaŭ nuntempe havas firmajn poziciojn.

Mimetisma literaturkoncepto esence staras sur la bazo de la kartezia lingvoteorio; ĝia sinteno estas logocentrisma. La pretendo imiti, prezenti, respeguli la realan mondon implicas la kredon pri tio, ke la objektoj, personoj kaj fenomenoj de la reala mondo fideinde estas referenceblaj per la vortoj de la homa lingvo. Mimetismo trovas memevidenta tion, ke al ĉiu signifanto apartenas klare konturebla signifato, kaj inverse, por ĉiu signifato troveblas adekvata signifato. Laŭ mimetismo la esenca celo kaj tasko de literaturo estas la vera, fidela kaj nuancoriĉa imitado, respegulado de la reala mondo, la tasko de la signifantoj — la vortoj de la literatura teksto — estas elvoki en la leganto klare konturitajn signifatojn. En tiu senco mimetismo estas literaturkoncepto signifat-centrisma, ĝisoste logocentrisma.

5.1.3. Romantismo. La romantismo refreŝigis la literaturkoncepton de klasikismo per du novaj trajtoj. La unua novigo estis tio, ke en la skribaj beletraj tekstoj resurektas la karakterizaj trajtoj de la buŝa lingvofunkciado, kaj ili fariĝas ĉefaj valorkriterioj; la dua novigo estis la kulto de originaleco. La du novigoj, je la unua vido sendependaj unu de la alia, fakte havas organikan interdependecon. Klasikismo preferis kaj aprezis regulecan, konscie konstruitan, zorge poluritan, perfekte harmonian, moderan stilon, kiu per mil fadenoj ligiĝis al la skriba lingvouzo. Spitante la klasikisman estetikon, romantismo preferas kaj aprezas la spontaneecon de la parola lingvouzo, trovante ĝin ankaŭ natura, kontraste al la artefarita perfekteco de la klasikisma idealo.

La kulto de originaleco kvazaŭ memevidente ligiĝas al la aprezo de la spontanea parola lingvo. La prefero de la parola lingvo sendube radikas en la jam en sekcio 2.2 menciita eseo de Rousseau pri la origino de lingvoj. Tiu prefero aperas en pluraj verkoj en klara, eksplica formo; ekzemple en la antaŭparolo de *Lirikaj baladoj* de Wordsworth kaj Coleridge (1798) — poemaro rigardata kiel unu el la uverturoj de la romantismo — oni povas legi, ke

la poemoj en tiu ĉi libro estas eksperimento pri tio, kiel la konversacia lingvo de la mezaj kaj subaj sociaj klasoj uzeblas por poeziaj celoj.²⁰

En la romantisma literaturkoncepto la akustika kvalito de literaturo verko daŭre estas unu el la ĉefaj valorkriterioj. En sia fama eseo *Kiel estis farita la "Palto" de Gogol?* (1919) Boris Eichenbaum (1886–1959) detale demonstros, kiel zorge atentis Gogol pri la akustiko de sia teksto. Tiu insisto pri la akustika aspekto de la tekstoj en la epoko de Gogol povas ŝajni minimume stranga. Ja en tiu tempo literaturaj verkoj kreiĝis per silenta skribado, kaj ili estis legataj same silente.²¹ do la grava plimulto (precipe la longaj prozaĵoj) de la romantisma epoko neniam gajnis akustikan konkretiĝon, t.e. tiuj tekstoj neniam estis voĉlegitaj, tial ilia akustiko povis esti nur virtuala. Tamen la akustika valorkriterio, enkondukita de la romantismo, montriĝis daŭra kaj ĝi grave postvivis romantismon. La franca verkisto Marcel Proust komence de la dudeka jarcento ne malpli ol Gogol zorgis pri la eŭfonio de siaj frazoj, kaj la kritiko multe aprezis tion.

La emfazo de la akustika vidpunkto malgraŭ la ne kontestata belsoneco de Esperanto ne utilas al la prijuĝo de la esperanta literatura teksto. Esperantlingve skribita teksto neniam povas havi tiel vastan kaj profundan akustikan fonon, kian havas etnolingve skribitaj tekstoj, ja en etnaj lingvoj la parola lingvouzo konsistigas minimume 90 procentojn de ĉiuj lingvouzoj, kaj restas maksimume 10 procentoj por skribo/lego, dum en la okazo de Esperanto tiu proporcio probable estas inversa. Tial ĉe esperante skribita teksto la akustika akompanaĵo estas malpli firma, malpli konturita, malpli emfaza. Malgraŭ sia emfaza fonocentrismo, romantismo ŝancelis la pli frue ŝtalfirmajn poziciojn de logocentrismo. La naskiĝanta kulto de originaleco donas pli da libero al la fantazio, kaj rezulte de tio la signifato iom perdas el sia konturiteco kaj pezo, do iomete da emfazo el ĝi transmetiĝas al la signifanto. Oni povas diri, ke romantismo rimarkinde kreskigas la pezon kaj gravecon de la vortoj.

5.1.4. Enhavo kaj formo. Ĉi tiun opozician nocioparon naskis logocentrismo, kaj la eŭropa pensado ĉiam donis prioritaton kompreneble al enhavo. Tamen, koncerne literaturajn (ĉefe poeziajn) tekstojn jam ankaŭ en la antikveco lanĉiĝis priformaj konsideroj, eĉ se tiuj estis grandparte metrikaj kaj stilaj. Kun la paso de la tempo ĉiam pli oni konsciis pri tio, ke ĉe certaj tekstoj la allogeco, la legindeco fontas malpli el la signifo de la vortoj, sed plie el ties formo kaj kombiniĝo.

²⁰ "The majority of the following poems are to be considered as experiments. They were written chiefly with a view to ascertain how far the language of conversation in the middle and lower classes of society is adapted to the purposes of poetic pleasure."

²¹ En la komencaj tempoj de la skriba kulturo homo legis ankaŭ por si mem laŭte. Ekzemploj de silenta legado estis notitaj jam ankaŭ en la antikveco, sed ĝi fariĝis ĝenerala nur fine de la 18-a jarcento. Pri tio legu pli detale ĉe Balogh (1926).

En la unua duono de la 20-a jarcento aperas pluraj skoloj kaj tendencoj, kiuj celas malkovri la priformajn principojn, laŭ kiuj konstituigas literatura teksto. (Estas interesa fenomeno, ke tiuj skoloj kaj tendencoj elkreskas ĉefe el slava grundo; sufiĉas vicigi nur la ĉefajn nomojn, por vidi tion: Viktor Ŝklovskij, Miĥail Baĥtin, Roman Jakobson, Jan Mukařovský, René Wellek, kaj poste Tzvetan Todorov, Julia Kristeva k.a.) Ĉiuj tiuj skoloj kaj tendencoj vidis – kontraste al la pli fruaj psikologiaj kaj sociologiaj aliroj – en literaturaj verkoj antaŭ ĉio lingvan produkton. Tio signifas, ke la atento daŭre estis transmetiĝanta for de la signifato kaj al la signifanto.

5.2. Postmodernismo

5.2.1. Kiel turnopunkton en la procezo de la transmetiĝo de la atento disde la signifato al la signifanto oni vidas en la apero de la libro *De la grammatologie* ‘Pri gramatologio’ de Jacques Derrida (1967a). La konstatoj de tiu libro havis enorman efikon, kaj ĝis nun ili baze difinas la pensmanieron pri la funkciado de literatura teksto. Per unusola movo li renversas samtempe du plurjarmilajn bazajn dogmojn de la eŭropa pensado. La unua tia dogmo estas logocentrismo, kies bazo estas la hipotezita prioritato de signifato. Derrida nomas la signifaton transcenda, ĉar ĝia ekzisto ne estas pruvebla per la sensoj, kaj samtempe asertas, ke firman ekziston havas nur signifanto, kiu efektive mem produktas sian signifaton. Signifo ne estas perata al ni, ĝin ni mem kreas aktive konforme al la kompleksa interludo de kodoj kaj konvencioj, eĉ se ni ne konscias pri tio.²² Do, Derrida ne kompromisas inter signifato kaj signifanto, kiel tion faris la literaturteoriaj skoloj de la unua duono de la dudeka jarcento, sed plene submetas signifaton al signifanto; tiu submetiteco estas speco de kunfandiĝo, ne-plu-diferencigebleco.

La prezentado kunfandiĝas kun la prezentato, tiom, ke ni parolas tiel, kiel ni skribas, kaj ni pensas, ke la prezentato estas nura ombro aŭ respregulaĵo de la prezentanto. [...] En ĉi tiu ludo de prezentado la originpunkto fariĝas nekaptebla. Estas aferoj, akvosurfacoj kaj bildoj, senfinaj referencoj de unu al la alia, sed ne plu ekzistas fonto. Ne plu ekzistas simpla origino.²³

La alia dogmo, kiun Derrida detruas, estas la prioritato de parolo antaŭ skribo. Li trovas, ke la koncepto de skribo nestas en la lingvo mem jam ekde la komencoj de la lingva ekzistado, kaj la grafika skribo, kiun ni konas,

²² “Meaning is not ‘transmitted’ to us – we actively create it according to a complex interplay of codes or conventions of which we are normally unaware” (Chandler 2000:14).

²³ “La représentation s’enlace à ce qu’elle représente, au point que l’on parle comme on écrit, il pense comme si le représenté n’était que l’ombre ou reflet du représentant. [...] Dans ce jeu de la représentation, le point d’origine devient insaisissable. Il y a des choses, des eaux et des images, un renvoi infini des unes aux autres, mais plus de source. Il n’y a pas d’origine simple” (Derrida 1967a:54–55).

povis inventiĝi nur tial, ĉar skribo ekzistis latente ene de la lingvo jam antaŭe, kiel *archi-écriture* ‘pra-skribo’. Lingvo multe pli rekonas sin en la reguleco de skribo, ol en la akustika ĥaoso de la parolo. La ekzisto estas esence skriba, li diras.²⁴

5.2.2. La epoksojlan libron de Derrida akompanas la apero de tezoj kaj teorioj, kiuj harmonias kun ĝi. En la jaro 1968 aperas eseo de Roland Barthes *La mort de l’auteur* ‘La morto de la aŭtoro’, en kiu li fosas plu la sulkon komencitan de Derrida. La metafora titolo jam sugestas la kernon de la eseo: mortis la aŭtoro, kaj naskiĝis la leganto. Iom libere resumante la esencon: ne gravas, kiujn signifatojn atribuas la aŭtoro al siaj signifantoj (vortoj, teksto), gravas tio, kiujn signifatojn atribuas al ili la leganto. Per aliaj vortoj: la esenco de la tekstoj kuŝas ne en ties origino (t.e. ĉe la aŭtoro), sed en ties destino (t.e. ĉe la leganto).

Alia grava akompana tezo estis tiu pri interteksteco. Ĝin starigis Julia Kristeva (n. 1941) jam en 1966: ĝia esenco estas, ke literatura teksto interdependas kun ĉiuj aliaj literaturaj tekstoj iam naskiĝintaj, kaj tekstoj kvazaŭ generas unu la aliajn. Laŭ la tezo de interteksteco tekstoj multe pli kompariĝas kun aliaj tekstoj, ol kun siaj temoj, t.e., signifantoj multe pli kompariĝas inter si, ol kun siaj signifatoj — en la kerno de la tezo pri interteksteco do kaŝas sin la signifant-centrismo de Derrida.²⁵ Cetere, la radikoj de la tezo pri interteksteco rekondukeblas ĝis la instruo de de Saussure pri tio, ke lingvo estas sistemo de interdependaj elementoj, kaj la lingvaj elementoj (vortoj) gajnas sian memstarecon kaj signifon ne per sia pozitiva substanco (ekzemple son-formo), sed per kompariĝo al aliaj similaj elementoj kaj per sia diferenco disde tiuj aliaj elementoj.²⁶

La koncepto de interteksteco intime ligiĝas al la teorio de lingva relativismo, tiel same ĝi ligiĝas al la tezo de Derrida, laŭ kiu ekster la teksto ekzistas nenio (vidu sekcion 4.2), kaj ĝi estas bazo de la poststrukturisma literaturscienco.

La tezo pri interteksteco fakte detruas ankaŭ mimetismon. Mimetismo ja diris, ke “arto imitas la vivon”, dum interteksteco diras ke “arto imitas la arton”. Siatempe Oscar Wilde (1854–1900) plupensis tiun tezon, kaj provoke deklaris, ke “vivo imitas la arton”. Multaj opinias, ke tekstoj estas konstruantoj ne nur de aliaj tekstoj, sed ankaŭ konstruantoj de niaj percept-

²⁴ “L’être écrit” (Derrida 1967a:31).

²⁵ Pri la fenomeno de interteksteco en Esperanto verkis studon Sabine Fiedler (1999). Ŝi – kontraste al la supre eksplikita interpreto – reprezentas malvastan koncepton de interteksteco: ŝi konstatas intertekstecon nur tiam, kiam tekstoj rekte aludas unu al la alia.

²⁶ “Son contenu n’est vraiment déterminé que par le concours de ce qui existe en dehors de lui” (de Saussure 2005:160).

manieroj, t.e. ke ne ekzistas perceptoj sendependaj de la tekstoj, kiujn ni legis aŭ aŭdis.²⁷ La provoka tezo de Wilde ŝajnas do esti akceptita.

5.2.3. Ŝanĝiĝo de la objekto de literaturo. Lanĉiĝas la demando, kio povis elvoki la supre konturitan bazan kaj kernan paradigmoŝanĝon en la pensado pri lingvo kaj literaturo. La aŭtoro de tiu ĉi teksto hipotezas — ne ekskludante la kunefikon de aliaj faktoroj — ke la paradigmoŝanĝon elvokis ĉefe la ŝanĝiĝo de la objekto de literaturo. Literaturaj ŝanĝoj ja povas efiki ne nur al literaturkonceptoj, sed ankaŭ al lingvorteorioj; ja literaturo en ĉiuj socioj estas rigardata tre altprestiga formo de lingvouzo.

Dum longa tempo la ĉefa objekto de literaturo estis la eksteraj okazaĵoj de la homa vivo, kaj oni trovas nur sporadajn provojn kapti per la lingvo la internajn okazaĵojn aŭ animan staton de la homo. Tiuj provoj en liriko estis pli oftaj, sed en la proza epiko vere nur tre sporadaj. Signifa ŝanĝo en tio okazis nur en la dua duono de la 18-a jarcento, kiam preromantismo kaj poste romantismo direktis sian atenton al la interna mondo de la homo. Tiu atento ankaŭ post la fino de la romantisma epoko restis firma, eĉ kreskanta: sufiĉas aludi nur al la modo de psikologia romano dum la dua duono de la 19-a jarcento. Tiun tendencon poste akcelis la apero de kino: ĝi kvazaŭ foruzurpis eksterajn okazaĵojn kiel temon — sur tiu kampo teksto ne kapablis konkuri kun la bildoj. Tial kvalita literaturo iom post iom preskaŭ plene limiĝis al la prezento de la interna, psika, anima mondo de la homo; eksteraj okazaĵoj en kvalitaj verkoj ĉiam havas certan metaforan karakteron: en sia pura, nemetajora formo ili aperas kiel temo nur en eksplice poramuzaj verkoj.

La lingva prezento de la internaj eventoj de la homo streĉis la povojn de la lingvo, ja ĝi kreiĝis por funkcii en interhomaj rilatoj, kaj tial en ĝia vortaro mankis vortoj por internaj eventoj de la homa vivo. Lingva prezento de la internaj eventoj eblis nur per metafora ekuzo de vortoj, kies baza signifo rilatis elementojn de la ekstera vivo. (Ekzemple la vorto *skui* signifas baze ‘rapide fari ripetatajn fizikajn movojn’, kaj ni uzas ĝin metafore por signi tre fortan animan impreson: *La tragika novaĵo skuis lin.*) La temoŝanĝo de literaturo transformis la lingvouzon kaj stilon de la verkoj. Dum en la klasika epiko la prezentataj elementoj de la ekstera vivo montras tempan kaj spacan sinsekvon, iaspecan metonimian ordon, kontraste al tio en la moderna epiko la domino de la prezento de animaj, psikaj eventoj donas ŝlosilan rolon al metaforo. Ĉi tiun fenomenon malkovris la unua David Lodge fine de la 1970-aj jaroj (Lodge 1977), sed li ne serĉis klarigon por la fenomeno.

²⁷ “Confounding the realist agenda ‘art imitates life,’ intertextuality suggests that art imitates art. Oscar Wilde (typically) took this notion further, declaring provocatively that ‘life imitates art’. Texts are instrumental not only in the construction of other texts but in construction of experiences” (Chandler 2000:205).

La romano *L'Étranger* ‘La fremdulo’ de Albert Camus (1913–1960) bele ilustras la kunapartenon de metonimiaj tekstostrukturoj kaj lingva prezento de eksteraj eventoj unuflanke, kaj kunapartenon de metaforaj tekstostrukturoj kaj lingva prezento de internaj, animaj eventoj aliflanke. La unuaj 83 paĝoj de la romano, kiuj rakontas kun protokola precizeco pri tio, kiel pasas la tagoj de la protagonisto Mersault, enhavas entute nur 15 metaforojn. Sur tiuj paĝoj Camus strebas esti tre objektiva kaj evitas diri ion iajn pri la pensoj aŭ sentimentoj de Mersault — do la rakontado tuŝas nur la eksterajn eventojn de la vivo de la protagonisto. Post tio okazas la pistolpafa senmotiva mortigo (fare de Mersault) de nekonata arabo sur la marbordo. Tio rakontiĝas en nur ses alineoj — kaj tiu mallonga teksto enhavas 25 metaforojn (Ullmann 1964:121). Kial tiu neproporcieco? La kaŭzo kuŝas en tio, ke tiuj ses alineoj temas pri la internaj eventoj de la psiko de Mersault, ja la murdofaro radikas en internaj eventoj; eksteraj, komun-evidentaj kaŭzoj por la faro de Mersault ne ekzistas.

Per kio la metaforiĝa procezo de la literatura lingvo povas esti katalizanto de la paradigmoŝanĝo prilingva kaj priliteratura? La respondo kuŝas en la funkcionismo de metaforoj. Kiam ni kreas metaforon, ni ligas novan, plian signifaton al signifanto, kiu ĝis tiam havis nur unu signifaton, kaj de nun ĝi havas du signifatojn. Tiu duobliĝo de la signifato kaŭzas certan semantikan malcertecon, osciladon, reduktas la evidentecon de la signifato, kaj tio nerekte sekvigas relativan fortiĝon de la pozicio de la signifanto en la semantika triunuo, nome 1. signifanto, 2. signifato₁, 3. signifato₂. Tiamaniere do la ŝanĝiĝo de la ĉefa temo de literaturo povas rezultigi la fendiĝon de la marmortrono de logocentrismo, kaj direkti la atenton disde la signifato al la signifanto.

6. Konkludoj

Esperanto kaj ĝia literaturo tra la lupeo de la ŝanĝiĝanta (ĉu jam ŝanĝiĝinta?) pensmaniero pri lingvo kaj literaturo aspektas multe malpli devia fenomeno, ol ĝi ŝajnis esti en la prilumo de la tradiciaj lingvoteorioj kaj literaturkonceptoj.

Fonocentrismo kaj logocentrismo, kiuj dum pluraj miloj da jaroj regis la eŭropan pensadon pri lingvo kaj literaturo, aŭtomate asignis por Esperanto kaj esperanta literaturo duagradan rolon. Duagradan, ĉar fonocentrismo kaj logocentrismo nomis kernaj kaj esencaj tiujn elementojn de la lingvofunkciado, en kiuj elementoj Esperanto neniel povis konkuri kun la etnaj lingvoj. Tiuj du elementoj estas la primareco, prioritato kaj bazeco de la voĉa uzado unuflanke (t.e. fonocentrismo), kaj la firma, fiksa, kvazaŭ natura rilato inter signifanto kaj signifato aliflanke (t.e. logocentrismo).

Oni devas serĉi verŝajne en la tradiciaj lingvaj kaj literaturaj paradigmoj la kaŭzon de tio, ke dum la pasintaj 120 jaroj Esperanto altiris relative multajn adeptojn el inter matematikistoj, natursciencistoj, kaj relative malmult-

ajn el lingvistoj, kaj eĉ malpli multajn el literatursciencistoj. Probable temas pri tio, ke lingvistoj kaj literatursciencistoj ne povis akordigi la fenomenon Esperanto kun la regantaj paradigmoj de siaj fakoj. Tio tute ne estas mirinda, ja Esperanto okulfrape kontrastas al pluraj bazaj tezoj de la tradiciaj paradigmoj pri lingvo kaj literaturo. Oni notu, ke tiuj kelkaj lingvistoj, kiuj tamen fariĝis adeptoj aŭ eĉ uzantoj de Esperanto, emfazis ĝiajn praktikajn aspektojn kaj utilojn, sed ili evitis fari teoriajn konsiderojn. La novaj paradigmoj principe kreas pli favoran teorion fonon por Esperanto kaj por ĝia literaturo. La favoriĝo de la teoria fono resumeblas en du punktoj.

1. La promocio de skribo (fare de Derrida) al primara ekzistofomo de lingvo forfaligas aron da rezervoj kaj eblaj kontraŭargumentoj, ja se skribo (en la formo de pra-skribo) nestas en la homa lingvo jam ekde la komenco de ĝia naskiĝo, la grafik-skriba genezo de Esperanto ne povas signifi malavantaĝon. Do, se homa lingvo kreiĝas esence skribe, Esperanto nur obeas la bazan, ĝeneralan modelon, kaj tute ne estas rigardebla io devia.
2. La promocio de signifanto kompare al signifato. En la nova paradigmo signifanto avancis signifaton: la unua kvazaŭ kreas la lastan en la menso de la leganto (dum laŭ la tradicia paradigmo firman ekziston havis la signifato, kaj por ĝi elektiĝis adekvata signifanto). Tiamaniere la sama signifanto povas krei diversajn signifatojn en la menso de la diversaj legantoj. La nova paradigmo do asertas, ke la semantika malcerteco, kiu sendube ekzistas ĉe esperantaj vortoj, ekzistas fakte ankaŭ en ĉiuj etnaj lingvoj. Ankaŭ en tiu ĉi punkto montriĝas, ke Esperanto kaj ĝia literaturo nur kondukas laŭ la baza, ĝenerala modelo: ili havas nenian devian trajton.

La novaj paradigmoj dum la lastaj jardekoj plene ekregis en la literaturscienco, filozofio kaj scienco pri komunikado, akiris gravajn poziciojn en lingvistiko, kaj komencis esti akceptitaj ankaŭ en la publika pensado. Estus dezirinde, ke esperantologio eluzu tiujn ŝancojn, kiujn proponas tiu paradigmoŝanĝo.

Referencita literaturo

- Balogh, József (1926). Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. *Philologus* **82**, 84–109 kaj 202–240.
- Chandler, Daniel (2002). *Semiotics. The Basics*. Londono: Routledge.
- Cipolla, Carlo M. (1969). *Literacy and development in the West*. Londono: Penguin Books.
- Derrida, Jacques (1967a). *De la Grammatologie*. Parizo: Les Éditions de Minuit.

- Derrida, Jacques (1967b). *La voix et le phénomène*. Parizo: Presses Universitaires de France.
- Derrida, Jacques (1972). *La dissémination*. Parizo: Le Seuil.
- Эйхенбаум, Б. М. (1919). Как сделана «Шинель» Гоголя?
<http://opojaz.ru/manifests/kaksdelana.html>
- Fiedler, Sabine (1999). Tekstrilatoj. (Pri interteksteco en Esperanto.) **En:** Benczik, Vilmos (red.): *Lingva arto. Jubilea libro omaĝe al William Auld kaj Marjorie Boulton*, pp. 50–60. Roterdamo: Universala Esperanto-Asocio.
- Guiraud, Pierre (1956–1964). *Index du vocabulaire du théâtre classique*. Vol. III–XI. Publié sous la direction de Pierre Guiraud. Parizo: Librairie C. Klincksieck.
- Havelock, Eric A. (1982). *The Literate Revolution in Greece and Its Cultural Consequences*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Heidegger, Martin (2000). *Das Ding, Die Sprache*. Sárvár: Sylvester János Könyvtár.
- Lausberg, Heinrich (1990). *Handbuch der Literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Tria eldono. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Lodge, David (1977). *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy and the Typology of Modern Literature*. Londono: Arnold.
- McLuhan, Marshall (1964). *Understanding Media*. London: Routledge.
- Ong, Walter J. (1977). *The Interfaces of the Word. Studies in the Evolution of Consciousness and Culture*. Ithaca; Londono: Cornell University Press.
- Peirce, Charles Sanders (1998). *The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings (1893–1913)*, volumo 2, redaktita de la Peirce Edition Project. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press.
- Rousseau, Jean-Jacques (1995). Essai sur l'origine des langues. **En:** Rousseau, Jean-Jacques, *Ŭuvres complètes V*, pp. 375–429. Parizo: Gallimard.
- Sapir, Edward (1929). Linguistics as a Science. *Language* 5, 207–214.
- de Saussure, Ferdinand (2005). *Cours de linguistique générale*. Parizo: Payot.
- Stephen Ullmann (1964). *Language and Style*. Oksfordo: Basil Blackwell.
- Whorf, Benjamin Lee (1956). *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Wittgenstein, Ludwig (1963). *Logikai-filozófiai értekezés*. Budapeŝto: Akadémiai Kiadó.

Biografieto de la aŭtoro

Vilmos Benczik estas naskita en 1945 kaj doktoriĝis pri lingvistiko. Li estas profesoro en altlerneja fakultato de la Universitato Eötvös Loránd en Budapeŝto. Liaj esploroj koncentriĝas al la renkontterenoj de lingvistiko, literaturscienco kaj komunikada teorio, kun aparta atento al tiuj efikoj, kiujn faris kaj faras komunikadaj teknologioj al la homa lingvo.

Bibliografieto de la aŭtoro

2001. *Nyelv, írás, irodalom — kommunikációelméleti megközelítésben* [Lingvo, skribo, literaturo — en komunikteoria aliro. Libro en la hungara]. Budapeŝto: Trezor Kiadó. 332 pp.

-
2001. Komunikteoriaj konsideroj pri Esperanto kaj ĝia leksiko. **En:** Kiselman, Christer; Mattos, Geraldo (red.). *Lingva Planado kaj Leksikologio / Language Planning and Lexicology*, pp. 55–64. Chapecó (Brazilo): Fonto.
2002. Ĉapitro el la historio de la komunikado: “La revolucio de voĉo”. **En:** McCoy, Roy (red.): *Internacia Kongresa Universitato, Fortalezo, Brazilo, 3–10 aŭgusto 2002*, 35–45. Roterdamo; Fortaleza: Universala Esperanto-Asocio.
2003. Communication as source and motivator of language evolution. *Language Planning & Language Problems* **27**, 3, 249–268.
2006. *Jel — hang — úás* [*Signo — sono — skribo*. Libro en la hungara]. Budapeŝto: Trezor Kiadó. 268 pp.